Vztah stylu zvládání zátěže mladšími adolescenty a jejich sociální pozice ve školní třídě

Tomáš Kohoutek, Stanislav Ježek a Jan Mareš

PROBLÉM

- copingové strategie (Kohn, 1996: 185) se týkají všech oblastí života včetně školního prostředí
- jsou ovlivněny řadou faktorů (např. věkem, pohlavím, osobnostními i kognitivními charakteristikami, výchovou v rodině, situací atd.)
- zvládání zátěže v širším pojetí (např. Wheaton, 1996: 48) ovlivňuje i průběh sociálních interakcí jedince a to nejen v dosud převážně zkoumaných extrémech (např. Rudolphová et al., 1995; Ehrenberg, Cox, Koopman, 1990)
- v malé sociální skupině typu školní třídy, kde interakce mají i určitou historii ovlivňují sociální status člena skupiny (např. Mareš, Křivohlavý, 1995: 147; Macek.) - zvládání zátěže může být např. jedním ze zdrojů, které pozici člena skupiny spoluvytvářejí, poskytování sociální opory např. jednou z forem odměn v rámci skupiny
- u třináctiletých dětí jsou copingové strategie dostatečně diferencované a relativně stabilní, aby bylo možné zkoumat jejich vliv na sociální prostředí třídy (Lerner, 1985, Macek 1999: 36)

METODY

- Pilotní verze dotazníku pro zjišťování struktury zvládání zátěže dětmi ve třech různých životních kontextech - v rodině, ve škole a v kontaktu s vrstevníky. Metoda umožňuje identifikovat vztah mezi kategoriemi problémů, intenzitou jejich prožívání a stylem jejich zvládání. Studie vychází z referencí o způsobech zvládání zátěže ve školním prostředí.
- Pilotní verze dotazníku mapující vybrané aspekty psychosociálního prostředí školní třídy. V této studii se zabýváme výsledky části dotazníku zaměřené na hodnocení druhých metodou SORAD (dimenze vliv, sympatie, pomoc, důvěra, konfliktní chování). Pro účely této studie nevyužíváme data o subjektivním vnímání sociálního klimatu třídy, školní úspěšnosti, rizikového chování a sociální opory, které byly rovněž součástí dotazníku

VZOREK

Výzkumný vzorek přímo vychází ze vzorku longitudinálně sledovaného v ČR v rámci psychologické části mezinárodní studie ELSPAC.
Interpretace faktorové struktury dotazníku zvládání zátěže se opírají o výsledky 340 dětí individuálně vyšetřených dětí.
Analýza souvislostí proměnných zvládání zátěže se sociální pozicí žáka ve třídě vychází z údajů o vybrané části vzorku - celkem 89 třináctiletých dětí (43 dívek, 46 chlapců) individuálně longitudinálně sledovaných ve studii ELSPAC, u kterých byly informace z individuálního šetření doplněny o informace získané ve školních třídách od jejich spolužáků (SORAD). Celkem bylo dotazováno 69 tříd v brněnských školách a jejich 1644 žáků. *Sběr dat proběhl na jaře 2005.*

VÝSLEDKY - FAKTOROVÁ STRUKTURA STRATEGIÍ ZVLÁDÁNÍ A OKRUHŮ PROBLÉMŮ

Okruhy problémů

Faktorová analýza dotazníku zvládání zátěže umožnila izolovat 6 základních faktorů - kategorií problémů, které děti vnímají:

- **problematické vztahy s vrstevníky a v kolektivu**, který pokrývá oblast od absence dobrého kamaráda/ kamarádky (Lerner, 1985, Macek 1999: 36), přes vztahy ve třídě, nepřátelské chování po neporozumění s většinou vrstevníků jako takových
- **problémy s udržením „osobního prostoru“** - (Noack, 1992, Seltzerová, 1989) subjektivně málo volného času, nemožnost věnovat se tomu co chci a co plánuji, pocit omezování ze strany rodičů, neshody s dospělými, špatné vztahy se sourozenci
- **problémy týkající se schopností a školní výkonnosti** - zvládání školní zátěže (Čáp, Mareš, 2001:527) zahrnuje i aspekt postoje rodičů, vztahu ke škole a představ o vlastní profesní budoucnosti
- **neshody s dospělými** - (Macek, 1999: 68) nejvíce sycen položkami „často nosím poznámky“ a „mám neshody a problémy s některými z učitelů“, ale týká se i postojů rodičů ke školnímu výkonu, chování a úpravě zevnějšku a neshod s dospělými obecně
- **otázky, související se změnou prožívání, sociálních vztahů a identity** (Macek, 1999), který je překvapivě sycen položkami s pozitivním i negativním obsahem (lepší porozumění s mnoha lidmi, změna pohledu na mnoho věcí, stejně jako bezradnost ohledně dosud neznámých pocitů, chuť mnoho věcí změnit, pocit, že nevím, co chci a potíže s láskou)
- **problémy v rodině** signalizují přetrvávající význam rodičů (Macek, Osecká, 1996); nejvíce je sycen položkami, které identifikují konfliktní vztahy rodičů mezi sebou, rodičů a respondenta, ale zahrnuje též incidenci blíže nespecifikované závažné nepříznivé události a zdravotních problémů respondenta

Identifikované kategorie problémů odpovídají teoretickým předpokladům a východiskům, proto regresní skóry jednotlivých faktorů využíváme i pro další analýzy a výsledky interpretujeme ve vztahu k existujícím teoriím.

Zvládání školní zátěže

Škola je prostředí, které nabízí široké spektrum zdrojů zátěže (např. interakce se spolužáky, s učiteli, kurikulum, skryté kurikulum atd. - srv. Čáp, Mareš, 2001: 527) a současně svým charakterem limituje možnosti se jim vyhnout. Představuje typizované prostředí, kterým projde drtivá většina populace. Způsob zvládání zátěže bývá považován za jednu z proměnných úspěšné adaptace ve škole. Zvládání zátěže je důležitou součástí nejen školního kurikula ale i „skrytého kurikula“ (Jackson, 1968) - tj. toho, „co všechno“ konkrétní škola konkrétního žáka naučí.

Při zpracování dat jsme využili shodnou metodu faktorové analýzy jako v předchozím případě a vycházeli jsme z části dotazníku, týkající se zvládání školní zátěže. Izolovali jsme 8 hlavních složek kombinujících zvládací i obranné reakce (Ericksonová et al., 1997: 46):

- nejsilnější faktor **komplexního řešení** - zahrnuje položky vlastního aktivního řešení, ale i vyhledávání opory v různé podobě, regulace vlastních emocí, vyhledávání informací a pokusů o restrukturaci problému, změny vlastního přístupu a případné odčinění vzniklého problému
- faktor **odklonu od problému,** sycený položkami, které vyjadřují snahu vyhnout se problému, neřešit jej, přestat na něj vůbec myslet
- faktor **izolace,** nejvýrazněji sycený položkami, které vyjadřují skrývání vlastního problému před ostatními
- faktor **sebevědomého aktivního řešení** problému, týkající se aspektů aktivity, prosazení vlastní vůle, exprese pocitů, konfrontace s původcem problému, ale i zpětné restrukturace
- faktor **podlehnutí problému, selhání kontroly** vnější (neovládnutí se) i vnitřní (nutnost pořád na problém myslet), negativně sycený i položkou „jsem zvyklý/á řešit věci v klidu“ a „mohu se bez obav svěřit rodičům“. Podobně jako předchozí faktor souvisí i se snahou „otevřeně si prosadit svou“
- faktor **vyhýbavosti a úniku,** zde především od původce problému a směrem do samoty nebo fantazie
- faktor **skrývání reakce** na problém
- a faktor, sycený sofitérní položkou **„Pohovořím si s učitelem“** a okrajově negativně též vyhledáváním přirozené opory kolektivu („Když jsem ve společnosti, se svými kamarády, pomáhá mi to, i když se s nimi o problému nebavím“)

Poznámky:

1) Faktory jsou často syceny položkami, které vyjadřují průběh reakce. Toto koresponduje s transakčním přístupem k problematice zvládání zátěže (Lazarus)

2) Podobné hodnocení problému dále souvisí s různými reakcemi - např. zdánlivě stejnorodé hodnocení problému jako ne zcela ovlivnitelného („Uvědomím si, že nemůžu vyřešit problém tak, jak bych chtěl/a“) je společné jak pro komplexní příklonovou reakci, tak pro odklon od problému či vlastní izolaci (otázkou je, nakolik se jedná o stejnou kategorii problémů). Výrazná reakce na problém, signalizující jeho subjektivní závažnost („Musím na problém pořád myslet, i když nechci“) souvisí s pokusy o aktivní řešení i s tendencí podlehnout.

3) Reakce i okolnosti (zdroje) mohou ovlivnit výsledek snahy o zvládnutí problému - sebevědomé otevřené prosazení po vlastní pravdě/vůli jako jediné výrazně souvisí se úspěšným přehodnocením problému jako nevýznamného (Lazarus, Folkmanová, 1984), naproti tomu podlehnutí problému, neovládnutí se, s nemožností svěřit se významným osobám, jichž se problém často týká - rodičům.

VÝSLEDKY - SOUVISLOST STYLU ZVLÁDÁNÍ S POZICÍ VE TŘÍDĚ

Souvislosti typu problémů a jejich řešení

Cílem analýzy je napomoci porozumění recipročnímu vztahu mezi problémem a jeho řešením a osvětlit nejasnosti, plynoucí z příliš obecné formulace položek pro subjektivní hodnocení významu problému. Sledovány jsou pouze **způsoby řešení problémů, souvisejících se školou**. Toto omezení však považujeme za odůvodněné a funkční - chování žáka ve škole může souviset s dalšími aspekty jeho života; strategie zvládání zátěže podle některých studií (např. Ayers et al., 1998) vykazují stabilitu v čase i v rámci různých situací

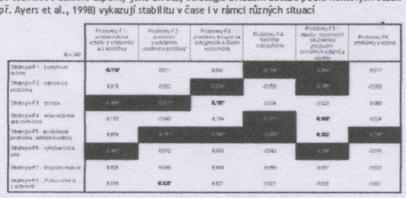

- **problémy s vrstevníky** nemají vztah k určitému typu řešení, mírně častější je strategie izolace či úniku, naopak mírně méně časté je komplexní aktivní řešení
- **problémy s udržením integrity „osobního prostoru“** jsou častější řešeny prostřednictvím izolace, mírně častější je i podlehnutí, ztráta kontroly nad tímto typem problémů a jejich důsledky
- **problémy, spojené se schopnostmi a školním výkonem** nacházejí své řešení často v odklonu či podlehnutí a ztrátě kontroly, mírně častější také v izolaci
- **neshody s dospělými** častěji souvisejí s podlehnutím a ztrátou kontroly, mírně častější také s aktivním prosazováním a méně často s komplexním řešením
- **vnímaná změna vlastních postojů, vztahů a identity** je zvláštní faktor problémů - položky byly zařazeny mimo jiné pro zachycení vývojové změny, vyjádřené, jak vzrůstající kognitivní komplexitou, tak například i emoční labilitou a nejasnostmi ohledně vlastní identity. Podle očekávání souvisí takto pojatá vývojová změna s vyšší incidencí komplexního aktivního řešení problému, ale mírně četněji též s ostatními strategiemi kromě skrývání problému, izolace a svěřování učitelí.
- **problematická atmosféra rodiny a rodinné komunikace** i vyšší nemocnost souvisí s větší tendencí reagovat na problémy podlehnutím a ztrátou kontroly. Jiné významné souvislosti nenacházíme, je ale například otázkou, do jaké míry může být samo onemocnění reakcí na konfliktní situaci (srv. např. Chvála, Trapková, 1997).

Sociální pozice, problémy a jejich řešení

Sociální pozice, role a modely chování, které si žák ve škole osvojuje mohou výrazně ovlivnit jeho vývoj i mimo kontext školy. Zvládání zátěže jako nedílná součást těchto sociálních procesů spoluurčuje sociální pozici. Sociální pozice opět reálně ovlivňuje možnosti zvládání (např. dostupnost sociální opory), podobně jako může sama představovat prvek zátěže (srv. Macek, 1999:36).
Proto přistupujeme i k další analýze, v níž vycházíme z kombinace sebepopisu a hodnocení druhými osobami metodou SORAD.

Problémy a pozice

- čím více respondent reflektuje problémů s vrstevníky, tím méně jej vidí spolužáci jako ochotného pomáhat a důvěryhodného **(1)**
- čím více respondent reflektuje problémy s vrstevníky, tím méně vidí své spolužáky jako ochotné pomáhat a důvěryhodné **(2)**
- čím respondent reflektuje více problémů se školní výkonností, tím méně jej spolužáci vnímají jako vlivného **(3)**
- čím respondent reflektuje více neshod s dospělými, tím méně jej jeho spolužáci vnímají jako sympatického, ochotného pomáhat a důvěryhodného a zároveň jej vnímají jako více konfliktního **(4)**
- čím více respondent reflektuje problémy v rodině, tím více vidí jako konfliktní i své spolužáky **(5)**
- subjektivní reflexe problémů s integritou osobního prostoru, podobně subjektivní reflexe změny, vývoje postojů, vztahů a identity nemá typické obecné souvislosti s hodnocením vlastní pozice i pozice spolužáků

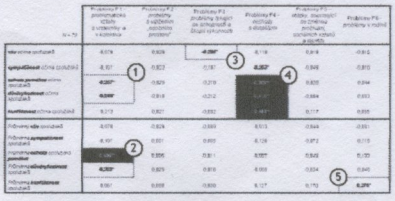

Zvládání a pozice

- faktor komplexního zvládání zátěže pozitivně koreluje s vnímáním respondenta spolužáky jako ochotného pomáhat a důvěryhodného a zároveň respondent sám vnímá své spolužáky jako více důvěryhodné **(1)**
- faktor odklonu od problému souvisí s vnímáním spolužáků jako důvěryhodných **(2)**
- faktor podléhání problémům a ztráty kontroly pozitivně koreluje s vnímáním respondenta jako konfliktního **(3)**
- čím více je respondent ochoten konzultovat své problémy s učitelem, tím více vidí své spolužáky jako důvěryhodné **(4)**
- faktory Izolace, skrývání problémů, skrývání reakce a sebevědomého aktivního řešení nemají typické obecné souvislosti s hodnocením vlastní pozice i pozice spolužáků

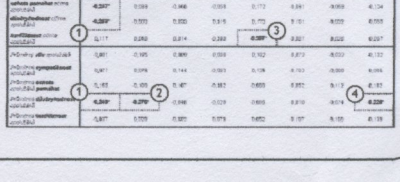

SOUHRN

- Dílčí výsledky i vztah všech tří hlavních sledovaných konstruktů studie mohou být interpretovány ve vztahu ke známým teoretickým koncepcím - např. k modelu procesu zvládání zátěže (Lazarus a Folkmanová, 1984, Smith a Lazarus, 1991), dynamický interakční model vývoje (Lerner, 1985) či motivační model školní zátěže (Skinnerová a Wellborn, 1997).
- V naší studii se podařilo identifikovat některé souvislosti mezi prožíváním problémů, způsobem jejich zvládání a sociální pozicí žáka ve školní třídě. Ukazuje se, že to jakým způsobem žák žák reaguje na problémy ovlivňuje to, jak ho spolužáci vnímají a hodnotí. Celek sociální pozice žáka ve školní třídě zároveň ovlivňuje jeho možnosti reakci na problémy.
- Jako přínosná se ukázala kombinace sebeposuzovací metody a metody využívající hodnocení druhými.
- Pro potřebu potřebu ucelenější interpretace výsledků bude vhodné využít možnost vytvoření a ověření modelu zvládání zátěže ve školním kontextu.
- Dosavadní možnosti aplikace vidíme ve směru zvýšení informovanosti odborné veřejnosti a na úrovni školy v podpoře individuálně optimálního souboru zvládacích strategií a včasné diagnostiky identifikovaných faktorů komplikujících zvládání zátěže (např. špatná sociální pozice žáka, chronický školní neúspěch, konfliktní rodinné prostředí atd.).

KONTAKTY

Mgr. T. Kohoutek

Psychologický ústav Akademie věd České republiky

kohoutek@psu.cas.cz

Mgr. S. Ježek a Mgr. J. Mareš

Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny,
Fakulta sociálních studií MU v Brně

stan@fss.muni.cz a jmares@fss.muni.cz